

Η ΕΠΙ ΤΗΣ ΑΚΡΟΠΟΛΕΩΣ ΛΑΤΡΕΙΑ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΝΙΚΗΣ

ΥΠΟ ΓΕΩΡΓΙΟΥ Π. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ

Ὁ Ἡλιόδωρος ὁ Ἀθηναῖος περιηγητής, ὁ ἀκμάσας ἐπὶ Ἀντιόχου τοῦ Ἐπιφανοῦς (175-164 π.Χ.) καὶ γράψας περὶ τῆς Ἀκροπόλεως σύγγραμμα ἐκ δέκα πέντε βιβλίων ὡς καὶ ἔργον περὶ τῶν Ἀθήνησι τριπόδων, ἀμφοτέρω ἀπολεσθέντα, ἐν ἀποσπάσματι, τὸ ὁποῖον διέσωσεν ὁ γράψας πιθανῶς κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Αὐγούστου ἢ τοῦ Τιβερίου Ἀλέξανδρος Οὐαλέριος Ἀρποκρατίων ἐν τῷ Λεξικῷ «Λέξεις τῶν δέκα ῥητόρων» ἐν λέξει Νίκη Ἀθηνᾶ, πληροφορεῖ τὰ ἑξῆς: Λυκούργος ἐν τῷ περὶ τῆς ἱερείας· ὅτι δὲ Νίκης Ἀθηνᾶς ξόανον ἄπτερον, ἔχον ἐν μὲν τῇ δεξιᾷ ῥόαν, ἐν δὲ τῇ εὐωνύμφῳ κράνος ἐτιμᾶτο παρ' Ἀθηναίους, δεδήλωκεν Ἡλιόδωρος ὁ περιηγητής ἐν α' περὶ ἀκροπόλεως (πρβ. Φώτιον, Σουίδα καὶ Πausanias I, 22, 4).

Ὁ Pausanias V, 26, 6 ἀναφέρει: Κάλαμις δὲ οὐκ ἔχουσαν πτερὰ ποιῆσαι λέγεται (δηλ. Ἀθηνᾶν Νίκην) ἀπομιμούμενος τὸ Ἀθήνησι τῆς Ἀπτέρου καλουμένης ξόανον.

Τὸ ἄγαλμα τοῦτο τοῦ Καλάμιδος ἦτο ἀνάθημα τῶν Μαντινέων εἰς Ὀλυμπίαν, ὡς λέγει ὁ Pausanias, ὅστις ἀνάθημα τῶν Μαντινέων Νίκης ἀναφέρει ἀμέσως προηγουμένως ὡς ἑξῆς: Παρὰ δὲ τὴν Ἀθηνᾶν πεποιήται Νίκη ταύτην Μαντινεῖς ἀνέθεσαν, τὸν πόλεμον δὲ οὐ δηλοῦσιν ἐν τῷ ἐπιγράμματι· Κάλαμις δὲ κλπ. Παρὰ τὴν ἀνώμαλον διάταξιν τοῦ κειμένου εἶναι πιθανὸν ὅτι ὁ Κάλαμις εἶναι ὁ τεχνίτης τοῦ Μαντικῶ ἀναθήματος (OVERBECK Schriftquellen σ. 96 ἀρ. 516).

Ὁ J. Six Jahrb. (30) 1915, 85 ἀπιθάνως εἰκάζει ὅτι Σωσάνδρα τοῦ Καλάμιδος, τὴν ὁποίαν πάντες θεωροῦσιν Ἀφροδίτην, εἶναι ἢ Ἀθηνᾶ Νίκη τῆς Ἀκροπόλεως, ἔργον ἄρα καὶ αὐτὴ τοῦ Καλάμιδος, ἐπαναληφθεῖσα ὑπ' αὐτοῦ ἐν Ὀλυμπίᾳ ὡς ἀνάθημα τῶν Μαντινέων. Οὕτω δὲ προσπαθεῖ ὁ Six νὰ ἀναζωογονήσῃ τὴν παλαιωθεῖσαν εἰκασίαν τοῦ Beundorf περὶ Κίμωνος ὡς εἰσαγαγόντος τὴν Ἀθηνᾶν Νίκην ἐκ Σίδης κατὰ τινὰ ἀνατολικὴν κρανοφοροῦσαν θεὰν ταυτιζομένην πρὸς τὴν Ἀθηνᾶν! Ταῦτα, τὰ καὶ καθ' ἑαυτὰ ἀπίθανα, ἀναιροῦνται νῦν ὀριστικῶς μετὰ τὰ νέα ὑπὸ τὸν ναὸν εὐρήματα, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω.

Προκειμένου περὶ τοῦ ἐν Ἀθήναις ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως ναοῦ τῆς Ἀπτέρου Νίκης ὁ Pausanias I, 22, 4 λέγει τὰ ἑξῆς: Τῶν δὲ προφυλαίων ἐν δεξιᾷ Νίκης ἐστὶν Ἀπτέρου ναός, οὕτως ἀπλῶς, οὔτε τὴν θεὰν καλῶν Ἀθηνᾶν Νίκην, οὔτε τὸ ξόανον ἀναφέρων, περιορίζων δὲ τὴν λατρείαν εἰς τὴν Ἀπτερον Νίκην, ἐν ᾧ οἱ Ἀθηναῖοι τοῦ 5^{ου} π.Χ. αἰῶνος κατ' ἐπιγραφικὸν μαρτύριον (IG I² 24) τὸν ναὸν ἀφιέρωσαν εἰς

τὴν Ἀθηνᾶν Νίκην, ἐπιτασσομένης ἐν τῇ ἐπιγραφῇ καὶ τῆς κατασκευῆς βωμοῦ διὰ τὴν θεάν. Εἶναι ἄξιον προσοχῆς ὅτι ἡ ἐπιγραφή δὲν μνημονεύει τὸ ξόανον.

Ὁ BENNDORF Kultbild der Athena Nike 22 παρετήρησε τὴν ὁμοιότητα τοῦ ἐπὶ μελανογράφου ἀγγείου (GERHARD Auserles. Vasenbilder 242, 1, 2 = Jahn De antiquiss. Minervæ Poliadis simulacris πίν. 1, 1) ἀπαντῶντος τύπου λατρευτικοῦ ἀγάλματος τῆς Ἀθηνᾶς καθημένης, ἄνευ αἰγίδος, ἐν Ἴωνικῷ χιτῶνι καὶ φερούσης ἐν μὲν τῇ ἀριστερᾷ κράνος, ἐν δὲ τῇ δεξιᾷ φιάλην, πρὸς τὸ ὑπὸ τοῦ Ἡλιοδώρου ἀναφερόμενον ξόανον τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης, προσέκρουσεν ὁμως εἰς τὴν ἐκ τῆς μελανογράφου ἀγγειογραφίας ἀπουσίαν τῆς ῥόας, διὸ καὶ ἐπέσχε διὰ τὴν ταύτισιν. Ὁ Furtwängler ἐν ROSCHER Lexikon I, 689, 36 ἐ. δέχεται τὴν ταυτότητα, διότι, ὡς λέγει, δὲν δύναται τις νὰ ἀπαιτήσῃ παρὰ τινος ἀγγειογράφου ἀκρίβειαν οὐδὲ ὅταν οὗτος προτίθεται νὰ ἀποδώσῃ ὠρισμένην τινὰ παράστασιν. Ἀγγειογραφία ἀνέκδοτος ἐπὶ μελανογράφου πρόχου ἐν Altenburg, μνημονευομένη ὑπὸ τοῦ Furtwängler, παριστᾷ τὴν αὐτὴν καθημένην Ἀθηνᾶν φέρουσαν μὲν τὸ κράνος ἐπὶ τῆς κεφαλῆς, ἀλλ' ἐν τῇ ἀριστερᾷ τὴν ῥόαν. Τὸ πρότυπον ἦτοι τὸ ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως ξόανον, ἐπάγεται ὁ Furtwängler, ἀνῆκε βεβαίως εἰς πολὺ ἀρχαίους χρόνους, καθ' οὓς ἡ ἔννοια τῆς εἰρηνικῆς, γονιμότητος παρεχούσης θεᾶς ἦτο ἀκόμη ἡ προέχουσα.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει ἡ παρουσία τῆς ῥόας εἶναι ἀξία πάσης προσοχῆς, διότι ἡ ῥόα εἶναι διαυγέστατον καὶ ἀναμφισβήτητον χθόνιον σύμβολον σημαῖνον βεβαίως διὰ τῆς πολυσπορίας αὐτοῦ γονιμότητα καὶ καρποφορίαν, ἀλλὰ παρακολουθοῦν πάντοτε ὡς σύμβολον χθονίας θεότητας ἢ χθονίας φύσεως παραστάσεις, ἢ θεότητας, τῶν ὁποίων ἢ ἀρχικὴ ὑπόστασις ἦτο χθονία. Οἱ χθόνιοι θεοὶ καὶ οἱ ἥρωες ἦσαν οἱ φορεῖς τῆς γονιμότητος ἢτε ἀνήκοντες εἰς τὴν «πανδώτειραν γαῖαν» (Ὅρφ. Ὑμν. 9, 25. 26, 2).

Ἡ ῥόα ἐμφανίζεται συχνότατα ἐν τῇ χειρὶ Σπαρτιατῶν ἡρώων καὶ σεβιζόντων (MILCHHÖFER Anfänge der Kunst 182), ἀποβαίνει δὲ σύνηθες διακοσμητικὸν στοιχεῖον τῶν Λακωνικῶν ἀγγείων, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἀπαντᾷ καὶ ὡς σύμβολον θεῶν. Διάφορα μνημεῖα ῥόας ἐν Σπάρτῃ βλ. παρὰ DAWKINS The Sanctuary of Artemis Orthia at Sparta (1929) Index ἐν λ. pomegranate. Εἶναι δὲ ἀξία προσοχῆς ἡ διάδοσις τῆς ῥόας ἐν τῇ διακοσμήσει καὶ ἄλλων τάξεων ἀγγείων, Σαμιακῶν, Ἴωνικῶν, Ποντικῶν, Ναυκρατικῶν (βλ. PFUHL Malerei u. Zeichnung der Griechen III, 953 ἐν λ. Granaten), προσθετέα δὲ καὶ τὰ ἐξ Ἰσπανίας παραδείγματα (Arch. Anz. 1940, 90). Ἡ κοσμητικὴ αὕτη χρησιμοποίησις τῆς ῥόας προϋποθέτει τὸ κράτος αὐτῆς ὡς συμβόλου, θὰ ἐνεδεικνυτο δὲ συστηματικὴ τις περὶ αὐτῆς ἔρευνα ἐν τε τῇ πίστει καὶ ἐν τῇ τέχνῃ.

Ὁ Ἀντιφῶν παρ' Ἀθηναίῳ III 27 σ. 84c παραδίδει ὅτι ἡ Ἀφροδίτη ἐν Κύπρῳ ἐφύτευσε κῆπον ῥοιῶν. Ἀλλ' ἐν Κύπρῳ ἡ θεὰ συγγενεύει πρὸς τὴν Ἀστάρτην τὴν χθονίας ἐν μέρει φύσεως θεότητα τῆς γεννήσεως καθ' ὅλου, ἡ ὁποία ταυτίζεται καὶ πρὸς τὴν Σελήνην (Ἐκάτην), κατέρχεται δὲ καὶ εἰς τὸν Ἄδην (ROSCHER Lexik. I 390. 394. 395 (W. Roscher). GRUPPE Griech. Mythol. I 340). Περὶ τῆς Ἀστάρτης ὡς χθονίας θεότητος μαρτυροῦσι καὶ τὰ ἐκ Gezer προερχόμενα εἰδώλια τῆς θεᾶς τὰ φέροντα ῥόας παρὰ MACALISTER Gezer III, 220, 14. Ἀκόμη δὲ καὶ σήμερον φύεται τὸ δενδρύλλιον ἄγριον ἐν Παλαιστίνῃ (Punica granatum L.), ἀποφέρον καρποὺς μικροτέρους

τῆς ἡμέρου ῥοιάς (THOMSEN ἐν EBERT Reallex. d. Vorgesch. IV, 1 σ. 497). Τὴν πραγματείαν τοῦ G. FURLANI Istar, Anahita e Nike Apteros ἐν Studi e Materiali Stor. Relig. II 1935, 139 κ.ε. δὲν ἠδυνήθην νὰ ἴδω. Ῥόαν ἢ ἀνθος ῥοιάς κρατοῦσιν ἀγάλματα Ἀφροδίτης (Furtwängler παρὰ ROSCHER Lex. I 411. 413. E. SIECKE Götterattribute und sog. Symbole (1909) 150 ἐ.) κατὰ τοὺς κλασσικούς πλέον χρόνους τῆς τέχνης, ὅτε διετηρήθη τὸ παλαιὸν σύμβολον τῆς καρποφορίας. Τὴν παραγωγικὴν δύναμιν τῆς Ἀφροδίτης κατὰ θαυμαστὴν ποιητικὴν διατύπωσιν παριστᾷ ὁ Αἰσχύλος ἐν τῷ διασωθέντι ἀποσπάσματι τῶν Δαναΐδων ὑπ' ἀριθ. 43 τῆς ἐκδόσεως τοῦ Nauck, ἐνθα αὐτὴ ἢ θεὰ ὀμιλεῖ περὶ ἑαυτῆς.

Τὰ ἐπίθετα ζεῖδωρος, ἠπιόδωρος, εὐκαρπος καὶ δωρίτις ἀναφέρονται προφανῶς εἰς τὴν γηίνην καρποφορίαν. Ἡ Ἀφροδίτη συχνάκις θεωρεῖται χθονία καὶ θεὰ τοῦ θανάτου (GÜNTERT Kalypso 192 ἐ. — A. KLINZ Ἱερὸς Γάμος (1933), 79), τοῦ δὲ συζύγου αὐτῆς Ἄρεως τὴν χθονίαν φύσιν ἔδειξεν ὁ P. KRETSCHMER Glotta (11) 1921 σ. 195 ἐ. Klinz αὐτ. 80.

Καὶ ἡ Ἥρα ὡς τελεία, ἦτοι προστάτις τοῦ τελείου γάμου τοῦ καρποφοροῦντος καὶ αὐξάνοντος τὸ ἀνθρώπινον γένος, εἶχεν ἐνιαχοῦ ὡς σύμβολον τὴν ῥόαν ὡς καὶ ἡ ἀντίστοιχος ἐν Ῥώμῃ Juno. Ἀλλ' ἡ Ἥρα ἦτο ἀρχῆθεν ἢ Σελήνη ὡς καὶ ἡ Ἀφροδίτη (πρβ. ROSCHER ἐν Lexik. I 2, 2075 ἐ. 2087 ἐ.). Τὸ περιβόητον χρυσελεφάντινον ἄγαλμα τῆς Ἥρας ἐν τῷ Ἡραίῳ τοῦ Ἄργους τὸ ποιηθὲν ὑπὸ τοῦ Πολυκλείτου, ἔφερον ἐν τῇ χειρὶ ῥόαν, περὶ τῆς ὁποίας ὁ Πausanias II, 17, 4 παρατηρεῖ: τὰ μὲν οὖν ἐς τὴν ῥοιάν, ἀπορρητότερος γὰρ ἐστὶν ὁ λόγος, ἀφείσθω μοι.

Ὁ Roscher ἐνθ' ἀν. 2090 παρατηρεῖ ὅτι εἰς τὴν Ἥραν ἦσαν οἰκεῖα καὶ καθιερωμένα τὰ φυτά: ῥοιά, τὸ ἠλίχρυσον, τὸ κύπερι, ἡ λύγος καὶ τὸ λείριον, διότι ἦσαν ἐν χρήσει πρὸς θεραπείαν γυναικείων νόσων, ἰδίᾳ δὲ ἀνωμαλιῶν τῶν καταμηνίων. Ἀλλὰ τοῦλάχιστον ὡς πρὸς τὴν ῥοιάν εἶναι ἀξία πολλῆς προσοχῆς ἡ φράσις τοῦ Πausanias, ὁ δὲ «ἀπορρητότερος λόγος» δὲν φαίνεται ὅτι σχετίζεται ἀπλῶς πρὸς τὴν σεμνοτυφίαν τοῦ περιηγητοῦ.

Ὁ Furtwängler (ROSCHER Lexik. I 2, 2132, 56) ἀκολουθεῖ τὴν ἐρμηνείαν τοῦ Welcker (Griech. Götterlehre II, 320 σημ.), καθ' ἣν ἡ ῥοιά εἶναι σύμβολον τῆς συζυγικῆς γονιμότητος, ἀποκρούει δὲ τὴν ἐκδοχὴν τοῦ Bötticher (ARCH. ZTG. 1856, 119 ἐ.) ὅτι ἡ ῥοιά εἶναι ὁ καρπὸς τοῦ Ἄδου, ὁ συμβολίζων τὴν νίκην τῆς θεᾶς κατὰ τῆς Δήμητρος καὶ τῆς Περσεφόνης. Περὶ τοῦ Ἄδου καὶ τοῦ κόκκου τῆς ῥόας ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ εἰς Δήμητρα Ὀμηρικοῦ Ὑμνου 372-4 ἔγραψεν ὁ C. BONNER Class. Review (53) 1939, 3 ἐ.

Ὁ καρπὸς τῆς ῥοιάς εἶναι ἀσφαλῶς σύμβολον τῆς χθονίας ἀρχῆθεν φύσεως τῆς Ἥρας, ἣτις ἀποδεικνύεται καὶ διὰ τῶν περὶ τὴν Κανάθον πηγὴν ἱστορουμένων παρὰ τῷ Pausanias II, 33, 2 (πρβ. EITREM ἐν RE² Suppl. III, 906 ἐ. KLINZ Ἱερὸς Γάμος 99. Περὶ τῆς ἐτυμολογίας τοῦ ὀνόματος Ἥρα - Ἑρφα ἢ Ἑρρα βλ. ROSCHER ἐν Lexik. I 2, 2093 κ.ε. Σημειωτέον ὅτι ὁ Διογένης ὁ Λαέρτιος 8, 2, 12, 76 παράγει τὸ ὄνομα ἐκ τοῦ ἔρα. Ἀναμιμνήσκω δὲ τὸ Ὀμηρικὸν ἐπίρρ. ἔραζε, ἐκ τοῦ ἀχρήστου ἔρα

Γερμαν. Erde, σημαίνουν χαμαί, κατά γῆς: ἔραζε πίπτω ἢ χέω: M 157, Π 459, P 619, O 527, γ 20. Ἦρα = Γῆ;). Περὶ τῆς ἔτυμολογίας προσθετέος καὶ ὁ M. P. NILSSON Min. and Mycen. Relig. 418 σημ. καὶ ὁ SAM WIDE ἐν Archiv f. Relig. Wiss. (10) 1904, 212, ἐνθα ἡ Ἦρα συνάπτεται πρὸς τὴν λ. ἦρας, ἣτις Ὀμηρικῶς σημαίνει κύριος, Ἦρα ἄρα = κυρία. Ὁ WILAMOWITZ προέτεινε τὴν ἔτυμολογίαν ἦρας-Ἦρα ἥδη ἐν Herakles I¹ 296· βλ. Glaube der Hellenen I 237.

Ἐὰν δὲ ἡ Ἦρα ἦτο χθονία ἀρχῆθεν ἢ καὶ αὐτὴ ἡ Γῆ προσαρμόζονται καὶ πρὸς ταύτην οἱ στίχοι τοῦ Αἰσχύλου ἐν τῷ ἀποσπάσματι τῶν Δαναίδων 1 κ.έ.

ἐρᾶ μὲν ἀγνὸς οὐρανὸς τρῶσαι χθόνα,
ἔρας δὲ γαῖαν λαμβάνει γάμου τυχεῖν·
ὄμβρος δ' ἀπ' εὐνατῆρος οὐρανοῦ πεσὼν
ἔδευσε γαῖαν· ἢ δὲ τίκτεται βροτοῖς κλπ.

Ἄλλως καὶ ἀπιθάνως ἐρμηνεύει τὴν ῥοάν τῆς Ἦρας ὁ S. REINACH Amalthée II 209⁵ (= Monum. Piot (28) 1925-6 σ. 150⁴): πρβ. Cultes, mythes et religions V 77 ἔ.

Ἄλλαι περιπτώσεις παρουσίας τῆς ῥόας ὡς χθονίου συμβόλου εἶναι ὁ θεὸς Ἄτις (GRUPPE Gr. Myth. II 1529⁴, 1541⁴), ὁ Διόνυσος (GRUPPE αὐτ. 1413⁶), ὁ Ἀρποκράτης (GRUPPE αὐτ. 1563⁰), ἡ Νάνα (GRUPPE αὐτ. 1536²), ἡ Περσεφόνη (GRUPPE αὐτ. 865, 1189, 1358) καὶ αἱ Ὠραι ἐπὶ τῆς ἐν Βερολίῳ κύλικος τοῦ Σωσίου (FURTW. REICHN. GV. III, 14 ἔ. πίν. 123).

Χαρακτηριστικὸς δὲ εἶναι ὁ μῦθος, καθ' ὃν ἡ ῥοιά ἐκφύεται ἐκ τοῦ αἵματος τεθαμμένων σωμάτων ἡρώων οἳ οἱ Μενοικεὺς (Παυσαν. IX 65, 1), ὁ Ἐτεοκλῆς καὶ ὁ Πολυνείκης (Φιλοστράτου Εἰκόνες 2, 29). Τὸ αὐτὸ μυθολογεῖται καὶ περὶ τῆς ἀνδρογύνου Ἀγδίστεως (Arnob. 5, 6). GRUPPE Griech. Myth. I 62, 85, 210, 533 II 764, 790, (Μενοικεὺς), I 62, II 790 (Ἐτεοκλῆς), II 790 (Πολυνείκης), II 790, 1543 (Ἀγδιστις).

Τὸ περὶ τοῦ τάφου τοῦ Μενοικέως χωρίον τοῦ Παυσανίου IX, 25,1 ἔχει ὡς ἑξῆς: Τοῦ δὲ Μενοικέως ἐπιπέφυκε ῥοιά τῷ μνήματι· τοῦ καρποῦ δὲ ὄντος πεπείρου διαρρήξαντί σοι τὸ ἐκτὸς λοιπὸν ἐστὶν εὐρεῖν τὸ ἔνδον αἵματι ἐμπερές. Αὕτη μὲν δὲ τεθληλὸς δένδρον ἐστὶν ἡ ῥοιά.

Τὸ δὲ χωρίον τοῦ Φιλοστράτου (Εἰκόνες Β' 29, 4), τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὸν τάφον τοῦ Ἐτεοκλέους καὶ τοῦ παραταφέντος ἐκεῖ ὑπὸ τῆς Ἀντιγόνης ἀδελφοῦ Πολυνείκου, λέγει: Τὸ δὲ τῆς ῥοιάς ἔρνος αὐτοφυές, ᾧ παῖ, λέγεται γὰρ δὴ κηπεῦσαι αὐτὸ Ἐρινύας ἐπὶ τῷ τάφῳ, κἂν τοῦ καρποῦ σπάσῃς, αἷμα ἐκδίδεται νῦν ἔτι ἡ ἀνάμιξις τῶν Ἐρινύων καθιστᾷ ἔτι προφανέστερον τὸν χθόνιον χαρακτῆρα τῆς ῥοιάς παρὰ τὸ ἐπὶ τοῦ τάφου «αὐτοφυές» τοῦ συμβολικοῦ δένδρου.

Περὶ τῆς ῥοιάς τοῦ τάφου τοῦ Μενοικέως βλ. καὶ BÖTTICHER Baumkultus der Hellenen 286, ὅπου συγγέεται ἡ περὶ Μενοικέως καὶ Πολυνείκουσ παραδόσις, ὁ δὲ Μενοικεὺς καλεῖται Μένοικος.

Παραδείγματα ῥόας ἐπιταφίου χρήσεως βλ. παρὰ Ε. PFUHL Jahreshefte XI 1908 Beibl. 107, πρόσθετες δὲ καὶ τὸ ἐν Νέα Ὑόρκη ἐπιτύμβιον Die Antike VII 1931, 335 εἰκ. 3, ὡς καὶ τὸ ἐξ Ἐπιδάμνου ἐπιτύμβιον ἡμιγάλαμα, Ο. BENNDORF Jahresh. I 1898 πίν. 1, σελ. 1 ἔ. (Διακριτέαι δὲ αἱ ῥοαὶ ἀπὸ τῶν ἐπιτυμβίων μηκώνων BRÜCKNER Friedhof am Eridanos 48 εἰκ. 22, 49 ἀρ. 33. STAIS Marbres et bronzes 197 ἀρ. 1240, 198). Ῥοα ὑπάρχει ἐπὶ τοῦ Μνημείου τῶν Ἀρτυίων (JHS (62) 1942 πίν. II), ἐπὶ τῆς στήλης τῆς Πολυξένης ἐκ Λαοῖσης (Ἐθν. Μουσ. 733), ἐπὶ Μεγαρικοῦ ἀναγλύφου (Ath. Mitt. II 1877, 194, 4) κλπ. STAIS Marbres σ. 118.

Σημειωτέον ὅτι ὁ Πausanias περιγράφων τὴν ἐν τῷ ὀπισθοδόμῳ τοῦ Ἡραίου τῆς Ὀλυμπίας ἀποκειμένην λάρνακα τοῦ Κυφέλου λέγει ἐν V, 19, 6 περὶ τῆς παραστάσεως τοῦ Διονύσου: Διόνυσος δὲ ἐν ἀντρῷ κατακείμενος, γένεια ἔχων καὶ ἔκπωμα χρυσοῦν, ἐνδεδυκῶς ἐστὶ ποδῆρη χιτῶνα· δένδρα δὲ ἄμπελοι περὶ αὐτὸν καὶ μηλέαι τέ εἰσι καὶ ῥοαί (ἄλλη γραφή: ῥοαί).

Καὶ ἐνταῦθα ἡ ῥοαὶ εἶναι χθόνιον σύμβολον ἀπηγοῦν προτέραν ὑπόστασιν τοῦ θεοῦ. Περὶ τῆς γραφικῆς ἀναπαραστάσεως τῆς λάρνακος βλ. W. VON MASSOW Die Kypseloslade ἐν Ath. Mitt. (41) 1916 σ. 1 κ.ε. Περὶ τῆς παραστάσεως τοῦ Διονύσου σ. 90 ἔ. Περὶ τοῦ χθονίου Διονύσου βλ. καὶ E. BUSCHOR ἐν Sitz. Ber. bayr. Akademie 1937 ἀρ. 1: Feldmäuse, σ. 6.

Περὶ τῆς προελεύσεως τῆς ῥοαῖς διαλαμβάνει ὁ Hahn ἐν EBERT Reallex. d. Vorgeschichte IV 2, 496 ἔ., δέχεται δὲ τὴν προέλευσιν τοῦ δένδρου ἐκ τῆς νήσου Sokotra (Insula Dioscoridis) συμφωνῶν τῷ SCHWEINFURTH Zeitschr. f. Ethnol. (23) 1891, 695. Ἄξια σημειώσεως εἶναι καὶ ὅσα γράφει ὁ PETER THOMSEN παρὰ EBERT αὐτ. περὶ Παλαιστίνης καὶ Συρίας ἐν σχέσει πρὸς τὴν ῥοαὶν καὶ τὴν περὶ αὐτῆς ὡς συμβόλου τῆς γήινης καρποφορίας πίστιν τῶν Ἰσραηλιτῶν μετὰ παραθέσεως τῶν ἐκ τῆς Π. Γραφῆς πηγῶν καὶ τῶν ἐκ τῶν μνημείων μαρτυριῶν (MACALISTER Gezer II 20. 236 εἰκ. 390, 1. 4. III πίν. 176, 1).

Μοναδικὴ περίπτωσις, ἐφ' ὅσον εἶναι γνωστόν, παρουσίας τῆς ῥοαῖς ἐν χερσὶν ἀγάλματος θνητοῦ εἶναι ἡ τοῦ χαλκοῦ ἀνδριάντος τοῦ ἀθλητοῦ Μίλωνος τοῦ Κροτωνιάτου, ἔργου τοῦ ἐκ Κρότωνος Δαμέα, ἐν Ὀλυμπία, περὶ τοῦ ὁποίου ἀναφέρει ὁ Πausanias VI, 14, 5 ἔ. καὶ ὁ Φιλόστρατος Τὰ εἰς τὸν Τυανέα Ἀπολλώνιον IV, 28 (πρβ. FRAZER Pausanias IV, 44). Ὁ ἀνδριάς οὗτος τοῦ Μίλωνος, τὸν ὁποῖον, ὡς λέγει ὁ Πausanias, αὐτὸς ὁ Μίλων εἰσεκόμισεν εἰς τὴν Ἄλτιν, ἔφερον ἢ «ξυνεῖχε τῇ ἀριστερᾷ ῥοαν», ἴστατο δὲ ἐπὶ δίσκου ἀθλημιμένου καὶ «γέλωτα ἐποιεῖτο τοὺς ἐμπύπτοντάς τε καὶ ἀθροῦντας ἀπὸ τοῦ δίσκου». Ὡς ἐρμηνείαν τῆς παρουσίας τῆς ῥοαῖς ὁ Πausanias ἀναφέρει: «ῥοαὶν μὲν δὴ οὕτω κατεῖχεν ὡς μήτε ἄλλω παρεῖναι βιαζομένην μήτε αὐτὸς λυμήνασθαι πιέζαν». Ὁ δὲ Φιλόστρατος λέγει: «οἱ μὲν δὴ κατ' Ὀλυμπίαν τε καὶ Ἀρκαδίαν λόγοι τὸν ἀθλητὴν ἱστοροῦσι τοῦτον ἄτρεπτον γενέσθαι καὶ μὴ ἐκθιβασθῆναι ποιε τοῦ χώρου, ἐν ᾧ ἔστη, δηλοῦσθαι δὲ τὸ μὲν ἀπριζ τῶν δακτύλων ἐν τῇ συνοχῇ τῆς ῥοαῖς, τὸ δὲ κλπ. Ἀλλὰ τὴν πραγματικὴν ἐρμηνείαν, κατὰ τὸν Φιλόστρατον, παρέσχεν ὁ Ἀπολλώνιος ὁ Τυανεὺς ὡς ἑξῆς: Ὁ δὲ Ἀπολλώ-

νιος σοφῶς μὲν εἶπεν ἐπινενοησθαι ταῦτα, σοφώτερα δὲ εἶναι τὰ ἀληθέστερα. «Ὡς δὲ γινώσκοιτε τὸν νοῦν τοῦ Μίλωνος, Κροτωνιάται τὸν ἀθλητὴν τοῦτον ἱερέα ἐστήσαντο τῆς Ἥρας. Τὴν μὲν δὴ μίτραν ὅτι χρὴ νοεῖν, τί ἂν ἐξηγοίμην ἔτι, μνημονεύσας ἱερέως ἀνδρός; Ἡ ῥόα δὲ μόνη φυτῶν τῆ Ἥρα φύεται, ὁ δὲ ὑπὸ τοῖς ποσὶ δίσκος, ἐπὶ ἀσπίδιου βεβηκῶς ὁ ἱερεὺς τῆ Ἥρα εὐχεται, τοῦτι δὲ καὶ ἡ δεξιὰ σημαίνει, τὸ δὲ ἔργον τῶν δακτύλων καὶ τὸ μήπω διεστῶς τῆ ἀρχαία ἀγαλματοποιία προσκείσθω». Κατὰ ταῦτα ἡ παρουσία τῆς ῥόας ἐν τῇ ἀριστερᾷ τοῦ ἀγάλματος ἀποτελεῖ σύμβολον τῆς ἱερωσύνης τοῦ Μίλωνος παρὰ τῆ Ἥρα, περὶ ἧς ὡς χθονίας ἀνωτέρω εἵπομεν. Τὴν ῥόαν τοῦ Μίλωνος ἀναφέρει καὶ ὁ Αἰλιανὸς Ποικ. Ἰστ. II, 24 καὶ Περὶ ζώων IV, 55.

Τὰς ἀπὸ τῆς φιλολογικῆς παραδόσεως μαρτυρίας ταύτας περὶ τοῦ χθονίου χαρακτηριστικῆς τῆς ῥοιᾶς, πλουσίως διαπιστοῦσι τὰ μνημεῖα.

Χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ ἐκ Βοιωτίας καὶ ἀλλαχόθεν ἀρχαῖα πῆλινα εἰδώλια ἰσταμένης ἢ καθημένης θεᾶς Δήμητρος φερούσης τὸν μυστικὸν πόλον καὶ ἔμπροσθεν ἀνηρημένον ἐκ τοῦ λαιμοῦ ἄνθος ῥοιᾶς γραπτόν. Πρβ. π.χ. FR. WINTER *Tyren d. figürl. Terrakotten* I, 4, 1. 4-8, 6 (πόλος). 7 (πόλος καὶ περίαπτον) — 9, 1 (;) — 26, 7. 8. 9. — 27, 5. 6. 8 — Σικελίας: 125, 2. 3 — 126, 1. 2. 4 — 127, 1.

Χαρακτηριστικοὶ εἶναι ὡσαύτως οἱ ἐν τῷ Ἐθνικῷ Ἀρχαιολογικῷ Μουσεῖῳ τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἀλλαχοῦ ἀποκείμενοι ἀναθηματικοὶ πόλοι φέροντες γραπτὰς ἢ καὶ πλαστικῶς δεδηλωμένας μικρὰς ῥόας μετὰ μακροῦ μίσχου πρβ. VALENTIN KURT MÜLLER, *Der Polos, die griech. Götterkrone* 30 ἐ., πίν. II ἀριστ. (Βερολίνον), III (Βόννη). Οἱ ἐν Ἀθήναις ἐκ Βοιωτίας πόλοι COLLIGNON-COUVE *Catalogue der vases peints du Musée National* ἀριθ. 458. 459, ὅπου ἡ μικρὰ ῥόα θεωρεῖται ὡς ἄνθος λωτοῦ BÖHLAU *Jahrbuch* III 1888, 341 ἀρ. 70 εἰκ. 24 καὶ 342 ἀρ. 71 εἰκ. 25, ὅπου ἀπεικονίζεται «Blumenstern» προφανῶς ἀστὴρ ἐξ ἀνθέων ῥοιᾶς, ὅπως καὶ ἐν τῷ ἀριθ. 70 εἰκ. 24, ὅπου σαφῶς πρόκειται περὶ πλαστικοῦ ἄνθους ῥοιᾶς ἢ μικρᾶς ῥόας οὐχὶ δὲ λωτοῦ ὡς καὶ ὁ Böhlau δέχεται. Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ταύτῃ παρέχω ἐνιαῦθα τῶν πόλων τῶν Ἀθηνῶν νέα σχεδιογραφήματα ἐκ χειρὸς τοῦ μακαρίτου Αἰμ. Ζιλλιερόν υἱοῦ (εἰκ. 1).

Ὑπάρχουν δὲ καὶ ἀγγεῖα πῆλινα ἐν σχήματι ῥόας πρβ. NICOLE *Catalogue supplément* ἀριθ. 575. 844. 845. K. MASNER *Samml. antiker Vasen u. Terrakotten im k. k. österreich. Museum* ἀρ. 72. Πηλίνη ῥόα γεωμετρικοῦ ῥυθμοῦ ἐν Μονάχῳ *Arch. Anz.* 1917, 29. Ὁμοία ἐν Ἀρχ. Ἐφ. 1898 πίν. 2, 5 σελ. 83. 105. Ὁμοία Πρωτοκορινθ. ἐκ Κύμης *Monum. Lincei* XXII πίν. 41, 4. 51, 5. Πρβ. καὶ *Jahrbuch* I 141, 303 u (ῥόα ἐπὶ βωμοῦ).— Ἀξιόλογον εἶναι τὸ ἐν τῷ μουσεῖῳ τοῦ Βερολίνου ἀγγεῖον (FURTWÄNGLER *Vasenkatalog* I, 155 ἀρ. 1338) ἀποτελούμενον ἐκ τεσσάρων ῥοῶν, περὶ τὰς ὁποίας ἐλίσσειται ὄφικ. Ἄλλα ἐν *Arch. Anz.* (43) 1928, 385 ἐ.

Ῥόαν φέρει ἐν τῇ δεξιᾷ, κεκαμμένη ἐπὶ τῆς κοιλίας καὶ ἐπιδεικνύει ταύτην κατὰ τὴν χαρακτηριστικὴν τοῦ καρποῦ ὄψιν ἢ πρωτοαρχαῖκή Ἀττικὴ θεὰ τοῦ Βερολίνου (WIEGAND *Antike Denkm.* 1928, σελ. 18 εἰκ. 3). Ὁ Wiegand θεωρεῖ ταύτην θεάν, ἀλλὰ δὲν ἀποκλείει καὶ θνητὴν (σ. 24), φέρουσαν τὸν νυμφικὸν στέφανον, ἀνιδρυμένην

ἐπὶ τοῦ τάφου αὐτῆς (PERNICE Privataltertümer (Gercke-Norden Einleit. II) σελ. 66. BUSCHOR Griech. Vasenmalerei 182 εἰκ. 132. A. von SALIS Rhein. Mus. (73) 1920-24, 199 ἔ.) Ὁ Wilamowitz ἐθεώρησεν αὐτὴν Ἀφροδίτην (Arch. Anz. 1925, 404).

Ῥόα ἀνάγλυφος καὶ ἐπὶ τῶν θρόνων Ludovisi-Boston (STUDNICZKA Jahrb. (26) 1911, 73 129. 141).

Ῥόαν καὶ ἀλάβαστον κρατεῖ καθημένη πηλίνη θεὰ (0,36) τοῦ ἐν Ἀμβούργῳ Μουσείου (ARCH. ANZ. (32) 1917, 99).

Εἰκ. 1. Πήλινοι πόλοι ἐκ Βοιωτίας.

Μετὰ τὴν διακρίβωσιν τῆς σημασίας τῆς ῥόας ὡς συμβόλου γονιμότητος καὶ καρποφορίας καθ' ὅλου, παρακολουθοῦντος ὁμοίας σημασίας θεότητος ἐν γένει χθονίου χαρακτηῖρος εἴτε μονίμου εἴτε ἐκείθεν τὸ πρῶτον ἀφορμηθείσας, ἐπανέρχομαι εἰς τὴν Ἀθηνᾶν Νίκην καὶ εἰς τὸ φέρον τὴν ῥόαν ξόανον αὐτῆς ἐν τῷ ὁμωνύμῳ ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως ναφ. Ὁ Eugen FEHRLE Die kultische Keuschheit im Altertum (1910) σ. 169 κέ. ἐξετάσας ἀκριβῶς τὰς ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως καὶ ἀλλαγῶ τῆς Ἑλλάδος λατρείας τῆς Ἀθηνᾶς μεθ' ὧν συνεδέοντο ἀπόρρητα, ὄργια, μυστήρια καὶ τελεταί, προσιδιάζουσαι εἰς θεότητος γονιμότητος ἢ εἰς θεότητος ὑποκειμένας εἰς χθονίας δυνάμεις προκαλοῦσας τὴν καρποφορίαν εἴτε τὴν γήινην εἴτε τὴν ἀνθρωπίνην, ἀποβλέπων δὲ καὶ εἰς λατρείας τῆς Ἀθηνᾶς, ἐνθα αὕτη ἔφερε τὴν ἐπίκλησιν Μήτηρ ὡς ἐν Ἡλιδι (Πausan. V, 2, 2. DIETTERICH Mutter Erde 63), καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι καὶ ἡ πολιοῦχος τῶν Ἀθηνῶν θὰ εἶχεν ἢ ἀρχῆθεν ἢ ἔπειτα προσλαβοῦσα τὴν ιδιότητα τῆς Μητρός, τῆς προστάτιδος πάσης καρποφορίας. Ἐκ τούτου δὲ καὶ

ἐρμηνεύει ὁ Fehrle τὴν παρουσίαν τῆς ῥόας ἐν τῷ ξοάνῳ τῆς Ἀθηνᾶς ὡς Νίκης ἐκ τῆς φύσεως τῆς μητρικῆς τῆς Ἀθηνᾶς αὐτῆς καθ' ἑαυτήν. Τὴν ῥόαν ἔχουσι καὶ ἀρχαιότερα εἰδώλια ἐκ τῆς Ἀκροπόλεως, Ἀττικὴ μελανόγραφος κύλιξ, λήκυθος τοῦ 5^{ου} αἰῶνος, καὶ ἐπίγραμμα τῆς Παλατίνης Ἀνθολογίας IX 576 (πρβ. ARCH. ANZEIG. 1893, 140. JAHN-MICHAELIS *Arch Athenarum* πίν. 36. ROSCHER *Lex.* I, 389, 39. CECIL SMITH *Catalogue of Vases Brit. Mus.* τόμ. III 396 D 22. FURTWÄNGLER *Meisterwerke* 213, FEHRLE αὐτ. 185· πρβ. ἐνταῦθα κατωτέρω σ. 109).

Ὡς χθονίαν Ἀθηνᾶν ἐρμηνεύει ὁ KLINZ Ἰερὸς γάμος 33 καὶ τὴν ἐπὶ δισκομόρφου ἐλάσματος ἐκ Τεγέας ἐγγράρακτον παράστασιν γυναικὸς γυμνῆς ὀρθῆς ἐπὶ τετραπόδου (ταύρου;), φερούσης ἐν τῇ ὑψωμένῃ δεξιᾷ ῥόαν, ἐν ᾧ ἐν τῷ πεδίῳ ὑπάρχει παράστασις ὑψιλαίμου πτηνοῦ (στρουθοκαμήλου). Τὸ ἔλασμα χρονολογεῖ εἰς τὸν 7^{ον} π.Χ. αἰῶνα, ἐν ᾧ ὁ πρῶτος ἐκδότης CH. DUGAS BCH 1921, 384 ἐ. θεωρεῖ πιθανώτερον, γεωμετρικόν. Περὶ τῆς χθονίας ἢ μητρικῆς Ἀθηνᾶς τῶν Ἀθηνῶν διέλαβε καὶ ὁ L. DEUBNER *Attische Feste* 10. 16. 35, 7. 249, μετὰ συσχετίσεων δὲ πρὸς νέα ἑλληνικὰ ἔθιμα 52, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς πραγματείας τοῦ K. A. ΡΩΜΑΙΟΥ ἐν *Λαογραφία* (7) 1923, 363. Σημειωτέον ὅτι ὁ WILAMOWITZ *Sitz. Ber. Akad. Berlin* 1921, 950 ἐ. καὶ ὁ NILSSON *Min. Mycen. Relig.* 419 ἐ. δέχεται ὅτι ἡ Ἀθηνᾶ διεδέχθη τὴν Μυκηναϊκὴν ἀσπιδηφοροῦσαν θεάν, ἢ ὁποία, κατὰ τὸν Nilsson, θὰ ἐκαλεῖτο Μυκήνη ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἐν στίχῳ τῆς Ὀδυσσεΐας β 120: ἐυστέφανός τε Μυκήνη.

Ἄλλ' ἐὰν ἀποβλέψωμεν εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς συνενώσεως δύο θεοτήτων ἐν τῇ Ἀθηνᾷ Νίκη ἦτοί τῆς Ἀθηνᾶς καὶ τῆς Νίκης, ὅπως καὶ ἐν τῇ Ἀθηνᾷ Ὑγεία, ἔνθα ἡ δευτέρα θεότης, ἄλλως αὐτοτελής, ἀποβαίνει ἐπίκλησις τῆς ἰσχυροτέρας, θὰ παρατηρήσωμεν ὅτι καὶ ἡ προσωποποιηθεῖσα ἰδέα τῆς νίκης, ἢ θεὰ Νίκη κατὰ τὸν Ἡσίοδον Θεογον. 383 εἶναι κόρη τοῦ γίγαντος Πάλλαντος καὶ τῆς Στυγός:

Στύξ δ' ἔτεκεν παῖς Ὀκεανοῦ Πάλλαντι μιγείσα
Ζῆλον καὶ Νίκην καλλίσφυρον ἐν μεγάροισιν
καὶ Κράτος ἰδὲ Βίην ἀριδείκετα γείνατο τέκνα
τῶν οὐκ ἔστ' ἀπάνευθε Διὸς δόμος οὐδέ τις ἔδρη
οὐδ' ὁδὸς ὅπη μὴ κείνοις θεὸς ἡγεμονεύη,
ἀλλ' αἰεὶ παρ Ζηνὶ βαρυκτύπῳ ἐδριόωνται.

Ὁ Ζεὺς τιμῶν τὴν Στύγα, διότι ἔσπευσεν εἰς βοήθειαν αὐτοῦ ἐν τῷ κατὰ τῶν Τιτάνων ἀγῶνι, κατέστησε καὶ αὐτὴν καὶ τὰ τέκνα αὐτῆς Ὀλυμπίους, ὡς διηγεῖται περαιτέρω ὁ Ἡσίοδος στ. 389 - 401.

Ἡ μετάστασις αὕτη εἰς τὸν Ὀλυμπον δεικνύει ὅτι ἡ Στύξ καὶ τὰ τέκνα αὐτῆς, ἐν οἷς καὶ ἡ Νίκη, ἦσαν ἐκ καταγωγῆς χθόνιαι δυνάμεις. Κούρα Πάλλαντος καλεῖται ἡ Νίκη ὑπὸ τοῦ Βακχυλίδου Ἀποσπ. 71 ἐκδ. Kenyon καὶ ἐν Ἀνθολογία 6,313. Ὁ Διονύσιος ὁ Ἀλικαρνασσεὺς I, 32, 10 ἐμφανίζει τὴν Νίκην ὡς θυγατέρα τοῦ Ἀρχάδος Πάλλαντος, ἀντὶ τοῦ Τιτᾶνος Πάλλαντος, καὶ νεανικὴν συμπαίτριαν τῆς Ἀθηνᾶς. Καὶ ἄλλαι δὲ παραλλαγαὶ περὶ τῆς πατρότητος τῆς Νίκης (Ἄρης, Ζεὺς) εἶναι παραποιήσεις τοῦ ἀρχικοῦ μύθου τῆς Θεογονίας, ὅστις χθονίαν χαρακτηρίζει τὴν

ἀρχικὴν αὐτῆς ὑπόστασιν (βλ. H. BULLE ROSCHER Lexik. III 1, 305 κέ. μετὰ τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας, εἰς ἣν προσθετέος καὶ ὁ L. DEUBNER Attische Feste 25).

Ἡ Νίκη δὲν ἀνεπτύχθη ἐκ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης, ὅπως πρὸς ἄλλοις ἰσχυρίσθη ἡ JANE HARRISON Mythology and monuments of Athens 366, ὀρθῶς δὲ ἀπέκρουσεν ὁ SIKES Class. Review 1895, 280, ἀλλὰ τούναντίον ἡ Ἀθηνᾶ προσέλαβε τὰς ιδιότητας τῆς αὐτοτελοῦς θεᾶς Νίκης, ὅπως καὶ τῆς Ὑγιείας, χωρὶς νὰ καταργήσῃ τὴν χωριστὴν αὐτῶν ὑπαρξιν (BULLE αὐτ. 310).

Ὅπως δὲ ἐν νεωτέροις χρόνοις οὕτω καὶ ἐν τῇ ἀρχαιότητι ἡ συνένωσις αὕτη τῆς Ἀθηνᾶς καὶ τῆς Νίκης προεκάλεσε σύγχυσιν, οὕτω δὲ τὴν Ἀθηνᾶν ταύτην ἐξέλαβον ὡς τὴν αὐτοτελῆ Νίκην, τὸ δὲ λατρευτικὸν αὐτῆς ξόανον τὸ ἄνευ πτερύγων ὠνόμασαν Νίκην ἄπτερον, ἐν ᾧ τύπος ἄπτερος Νίκης δὲν ὑπῆρξε (BULLE αὐτ. 316 ἔ.). Ἀθηνᾶν Σώτειραν Νίκην ἀναφέρει ὁ USENER Götternamen 220 ἐξ ἐπιγραφῆς τῆς Κυπριακῆς πόλεως Λαπήθου παρὰ LE BAS - WADDINGTON VII ἀρ. 2778.

Ἄλλ' ὁ ἐν τῇ χειρὶ τοῦ ξοάνου τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης καρπὸς τῆς ῥοιᾶς παρὰ τὰ λεχθέντα περὶ τῆς χθονίας ὑποστάσεως τῆς Ἀθηνᾶς καὶ τῆς Νίκης καὶ τῆς συνισταμένης τούτων θεοκρασίας, ἐν ἣ ἐπικρατεῖ ἡ Ἀθηνᾶ, προσδέχεται ἀπροσδόκητον ἐπικουρίαν ἐξ αὐτῆς τῆς προϊστορίας τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης τῆς Ἀκροπόλεως. Ἡ εὐτυχὴς καὶ ἀπὸ ἀρχαιολογικῆς ἀπόψεως, ὡς ἐκ τῶν ὑστέρων ἐφάνη, σκέψις τοῦ μακαρίτου Νικολάου Μπαλάνου, ὅπως ἀποσυνθέσῃ καὶ ἀναστηλώσῃ ἐκ νέου τὸν κινδυνεύοντα ναὸν τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης, ἀπεκάλυπεν εἰς ἡμᾶς πολυτιμώτατα στοιχεῖα τῆς ὑπὸ τὸν ναὸν προηγηθείσης λατρείας τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης.

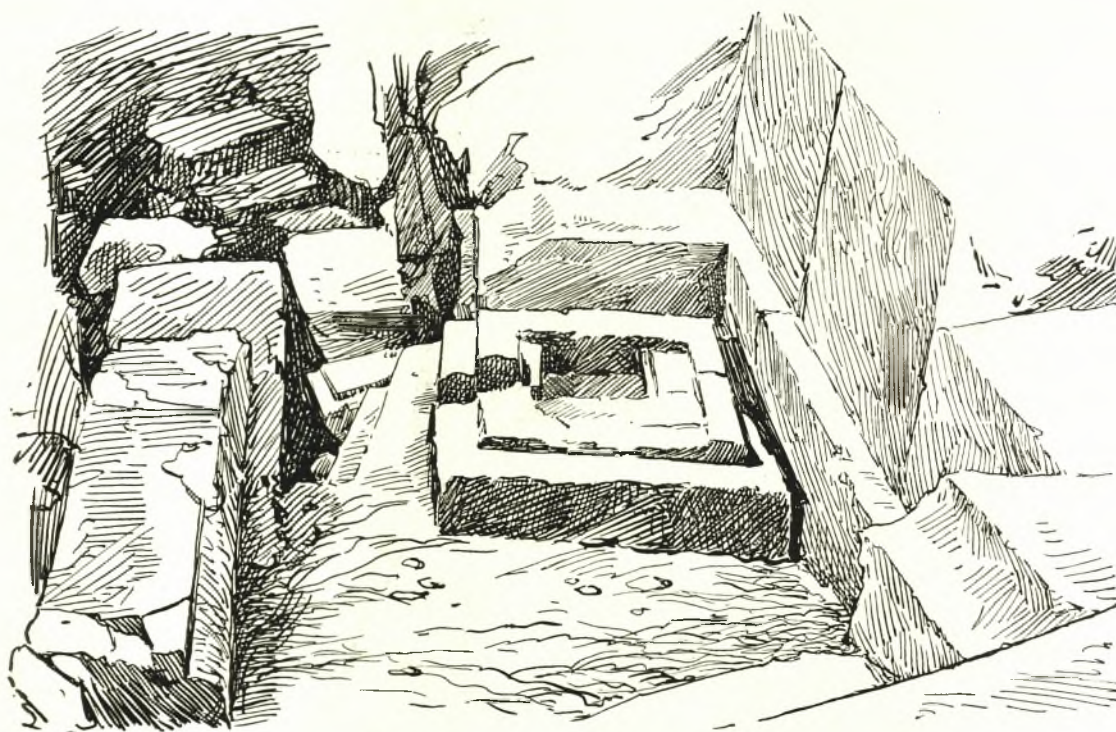
Τὰ πορίσματα τῆς γενομένης ὑπὸ τὸν ναὸν τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης ἐρεῦνης ἐξέθηκεν ὁ Μπαλᾶνος ἐν λεπτομερεῖ ἐκθέσει, ἡ ὁποία ἐξετυπώθη ἐν τῷ 3ῳ μέρει τοῦ τόμου τῆς ἑκατονταετηρίδος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας ἀπὸ σελ. 776 - 807 μεθ' ἑνὸς διαγράμματος, ὑπὸ τὸν τίτλον: Ἡ νέα ἀναστήλωσις τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης (1935 - 1939). Περὶ τῶν πορισμάτων τούτων βλ. καὶ G. WELTER Vom Nikepyrgos, Arch. Anz. 1939, 1 κ.ἔ.

Ἡ σπουδαιότης τῶν ὑπὸ τὸν ναὸν ἀποκαλυφθέντων κτισμάτων ἐπέβαλλον, ὅπως ταῦτα παραμείνωσιν ἐφεξῆς προσιτὰ εἰς τὴν ἐπιστήμην καὶ μετὰ τὴν νέαν ἀναστήλωσιν τοῦ ἐπ' αὐτῶν ναοῦ, ὁ δὲ Μπαλᾶνος εἰσακούσας τὴν σύστασιν κατώρθωσε δι' εὐφυοῦς τεχνικῆς ὑποχθονίου διαρρυθμίσεως νὰ λύσῃ τὸ πρόβλημα τοῦτο.

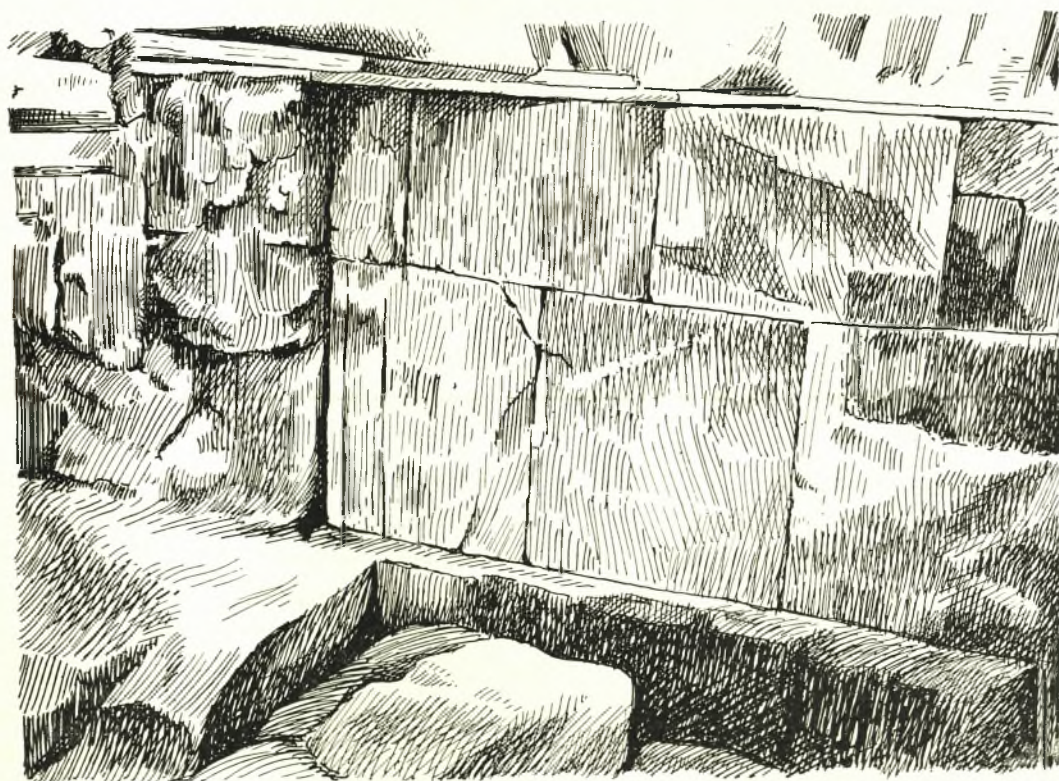
Ἡ διερεύνησις τοῦ ὑπὸ τὸν ναὸν ὄγκου τοῦ βραχῶδους πύργου καὶ τοῦ κατὰ τὸν γῶρον ἐκείνον μέρους τοῦ Πελαργικοῦ, ἵνα στερεωθῇ ὁ ὅλος βράχος καὶ ἀνακοπῇ ἡ περαιτέρω σάθρωσις αὐτοῦ, ἔφερεν εἰς φῶς ἀμέσως ὑπὸ τὸν σφρζόμενον ναὸν ἓνα ἐκ πύρων λίθων βόθρον ἢ ἐσχάραν, «πλήρη, κατὰ τὸ ἐσωτερικὸν αὐτοῦ κοίλωμα, ἀρχαϊκῶν εἰδωλίων καὶ θραυσμάτων μικρῶν ἀγγείων» (πρβ. ΑΕ 1937, 785 εἰκ. 13).

Ἡ ὑπαρξὶς τῆς ἐσχάρας ταύτης (εἰκ. 2, κατὰ σχεδιογράφημα τοῦ καλλιτέχνου τῶν Μουσείων κ. Ν. Κοντοπούλου) μνηνεὶ προφανῶς χθονίαν λατρείαν παναρχαίας περιόδου, εἰς ἣν ἄγουσι τὰ πῆλινα εἰδώλια.

Περὶ τὴν ἐσχάραν ταύτην καὶ οὐχὶ ἐν συμμετρικῇ πρὸς ταύτην θέσει, ἀλλὰ πιθα-

Είχ. 2. Ἡ ἔσχατα τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης.

Είχ. 3. Τοῖχος οἴκου ἢ τεμένους τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης.

νώτατα σεβασθὲν αὐτὴν ὡς ἱερὸν λατρευτικὸν λείψανον, ἀνηγέρθη ἐν μέρει, μὴ ἀποτελεσθὲν ἴσως ἢ ἀποτελεσθὲν μὲν, ἀλλὰ μὴ σφζόμενον νῦν ὄλον, μικρὸν οἰκοδόμημα, τοῦ ὁποίου σφζονται δύο δόμοι ἀνίσου σήμερον ὕψους ἐκ καλῶς εἰργασμένου τιτανολίθου ἐδραζόμενοι ἐπὶ εὐθυνηρίας κατὰ τὴν ΒΑ γωνίαν τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης. Τὸ πλάτος τοῦ κτίσματος τούτου ἦτο 1.78 μ., τὸ δὲ μῆκος ἄγνωστον διὰ τὴν ἐκ Τουρκικῆς κατασκευῆς ἐπελθοῦσαν ἐκεῖ καταστροφὴν (ΑΕ 1937, 785 εἰκ. 12, ἐνταῦθα εἰκ. 3, κατὰ σχεδιογράφημα τοῦ καλλιτέχνου τῶν Μουσείων κ. Παπαηλιοπούλου). Τὸ ναῦδριον τοῦτο, ἐν σχήματι μᾶλλον ἀπλοῦ «οἴκου», ἀποτελεῖ τὴν δευτέραν φάσιν τῆς ἐκεῖ λατρείας, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκει βωμὸς ἀνευρεθεὶς καὶ ἴσως ἀναφερόμενος ἐν τῇ ἀνακαλυφθείσῃ ἀρχαίῃ ἐπιγραφῇ τοῦ 6^{ου} πιθανῶς αἰῶνος (ΑΕ 1937, 786 εἰκ. 15). Κατὰ τὴν φάσιν ταύτην τῆς λατρείας διὰ τῆς προσθήκης τοῦ βωμοῦ ἐξαίρεται ἔτι μᾶλλον ἢ λατρεία χωρὶς νὰ ἀποσβεσθῇ ἢ χθονία αὐτῆς φύσις. Κατὰ τὴν τρίτην φάσιν τῆς λατρείας, τὴν ὁποίαν ἐκπροσωπεῖ ὁ νῦν σφζόμενος ναὸς μετὰ τοῦ ἀντιστοίχου βωμοῦ, ὁ χθόνιος χαρακτήρ τῆς λατρευομένης θεᾶς διατηρεῖται καὶ ἐμφαίνεται διὰ τῆς συμβολικῆς τοῦ πράγματος ῥόας.

Περὶ τῶν σχετικῶν πρὸς τὸν ναὸν τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης ζητημάτων πρβ. ὅσα ἔγραψαν ὁ G. WELTER Athen. Mitt. (48) 1923, 190 ἔ. καὶ ὁ Ἄ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ Ath. Mitt. (40) 1915, 27 ἔ., συνολικῶς δὲ περὶ τοῦ ναοῦ ὁ CH. PICARD L'Acropole d'Athènes II L'enceinte, l'entrée, le bastion d'Athéna Niké, les Propylées (1929) 18 ἔ. WREDE Ath. Mitt. (57) 1932, 74 ἔ. SCHLEIF Jahrb. (48) 1933, 177 ἔ. Ἐκ τῆς μνείας τῆς Ἀρτέμιδος Ἐπιπυργιδίας εὐστόχως ἤκασεν ὁ Welter ὅτι ὁ βράχος ἐκαλεῖτο ἤδη ἐν τῇ ἀρχαιότητι πύργος.

Ἡ δευτέρα φάσις τῆς λατρείας διὰ τῆς κατασκευῆς τοῦ ὑπὲρ τὴν ἐσχάραν «οἴκου» καὶ τοῦ ἀντιστοίχου βωμοῦ ἀνήκει πιθανῶς, ὡς εἰκάζω, εἰς τὴν Πεισιστράτειον περίοδον, κατεστράφη δὲ ὁ οἶκος κατὰ τὴν Περσικὴν ἐπιδρομὴν. Ἡ ἀρχαίῃ ἐπιγραφῇ ἢ ἀνευρεθεῖσα ὑπὸ τοῦ Μπαλάνου (Τῆς Ἀθηναίας | τῆς Νίκης [ho] | βομὸς | Πατροκ[λῆς] ἢ Πατροκ[λέδες | ἐποίησε] διὰ τὸ τρίγραμμον σῖγμα δὲν εἶναι μὲν δυνατὸν νὰ εἶναι νεωτέρα τοῦ 445, ἀλλὰ διὰ τε τὸν τρόπον τῆς χαράξεως καὶ τὸ ὄλον τοῦ λίθου σχῆμα οὐδὲ ὄλως ἀνήκει εἰς τὸν 5^{ον} αἰῶνα, ἀλλὰ πρέπει νὰ τεθῇ εἰς τὸν 6^{ον} μεσοῦντα πιθανῶς ἢ καὶ ὀλίγω πρότερον. Ὁ WELTER AA 1939, 12 ἀνέγνωσε τὸ ὄνομα: Πατροκέδες, θεωρεῖ δὲ τὸν «οἶκον» καὶ τὸν βωμὸν σύγχρονα, οὐδὲν λέγων περὶ τῆς ἐσχάρας.

Ἡ ὅλη δὲ ἐξεργασία τοῦ τοίχου τοῦ «οἴκου» εἶναι ὡς καὶ ἡ συναρμογὴ τῶν δόμων λαμπρά, ἀξία τῆς περιόδου, εἰς τὴν ὁποίαν τίθεται καὶ ἡ ὁποία εἶναι καὶ ἄλλως γνωστὴ διὰ τε τὴν ἔξαρσιν τῶν ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως λατρειῶν τῆς Ἀθηνᾶς καὶ διὰ τὴν εἰσαγωγὴν νέων (Ἄρτεμις Βραυρωνία) ἐκ παραλλήλου πρὸς τὴν καλλιτεχνικὴν καὶ πνευματικὴν ἀκμὴν τῆς πόλεως ἐπὶ τῆς ὀνομαστῆς ἐκείνης τυραννίδος (JUDEICH Topographie von Athen 64 κέ. PAULY-WISSOWA RE² XIX (1938), 155 τὸ ἄρθρον Peisistratos τοῦ SCHACHERMEYER· βλ. αὐτόθι Peisistratiden σ. 150-155. Ὡσαύτως καὶ F. E. ADCOCK ἐν Cambr. Anc. Hist. V (1936), 59-81, ὡς καὶ τὸ ἔργον τοῦ P. N. URE The Origin of Tyranny, 1922). Ὁ Ἀριστοτέλης Ἀθην. Πολιτ. XIV

χαρακτηρίζει τον Πεισίστρατον ως «δημοκρατικώτατον καὶ σφόδρ' εὐδοκιμηκότα ἐν τῷ πρὸς Μεγαρέας πολέμῳ». Τῷ 461 κατέλαβεν οὗτος τὴν ἀρχήν, ἐξεβλήθη δὲ τῷ 556/5 καὶ μετὰ 12 ἔτη ἀποκατεστάθη ἀρχαϊκῶς καὶ λίαν ἀπλῶς (Ἀριστοτ. αὐτ. 4) ὡς τῆς Ἀθηνᾶς καταγούσης τὸν Πεισίστρατον ἐν τῇ μορφῇ τῆς Φύης, γυναικὸς μεγάλης καὶ καλῆς (Ἡρόδοτ. I 60). Καὶ ὁ μὲν Πεισίστρατος ἐφ' ἄρματος εἰσήλαυε, παραιβατούσης τῆς γυναικὸς, οἱ δ' ἐν τῷ ἄστει προσκυνοῦντες ἐδέχοντο θαυμάζοντες (Ἀριστοτ. αὐτ.) τῷ 544 π.Χ. Πιθανῶς κατὰ τὴν ἐτέραν τῶν περιπτώσεων τούτων θὰ ἀνηγέρθη ὑπὸ τοῦ Πεισιστράτου ὁ οἶκος τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης καὶ ὁ βωμὸς τοῦ Πατροκ[ήδους]. Τότε δὲ θὰ ἐποιήθη καὶ τὸ οἰκεῖον ἀρχαϊκὸν ξοάνον τῆς θεᾶς, τὸ ὁποῖον καταστραφέν ὑπὸ τῶν Περσῶν θὰ ἀντικατεστάθη διὰ νεωτέρου ἀρχαϊκοῦ ξοάνου, ὅτε κατὰ τὸν 5^{ον} αἰῶνα ἀνηγέρθη ὁ νῦν σφζόμενος ὠραῖος Ἰωνικὸς ἀμφιπρόστυλος καὶ ἐποιήθη νέος βωμὸς, τῆς ἀποφάσεως ληφθείσης μὲν περὶ τὰ μέσα τοῦ 5^{ου} αἰῶνος κατὰ τὴν ἐπιγραφὴν IG I² 24 τοῦ 448 π.Χ., ἐκτελεσθείσης δὲ προφανῶς βραδύτερον, ὡς ὑποδεικνύει ἡ δευτέρα ὑπὸ τὴν πρώτην χαραχθεῖσα ἐπιγραφὴ IG I² 25 τοῦ 420/19 καὶ διαπιστοῦσιν αἱ ἀρχιτεκτονικαὶ μορφαὶ καὶ ἡ τέχνη τῶν γλυπτῶν (πρβ. JUDEICH Topogr. 218).

Ἡ ἐπιγραφὴ Α' (IG I² 24) ἐν στ. 10 ἐ. ῥητῶς λέγει: νεὸν δὲ οἰκοδομῆσαι καθ' ὅ τι | ἄν Καλλικράτες χτυγγράρσει καὶ βο | μὸν λίθινον, ἐκεῖ δὲ ἡ λ. λίθινον ἀναφέρεται οὐχὶ μόνον εἰς τὸν βωμόν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν ναόν, σημαίνει δέ, ὡς καὶ ἡ ἄλλοθεν χρῆσις διδάσκει, μαρμάρινον.

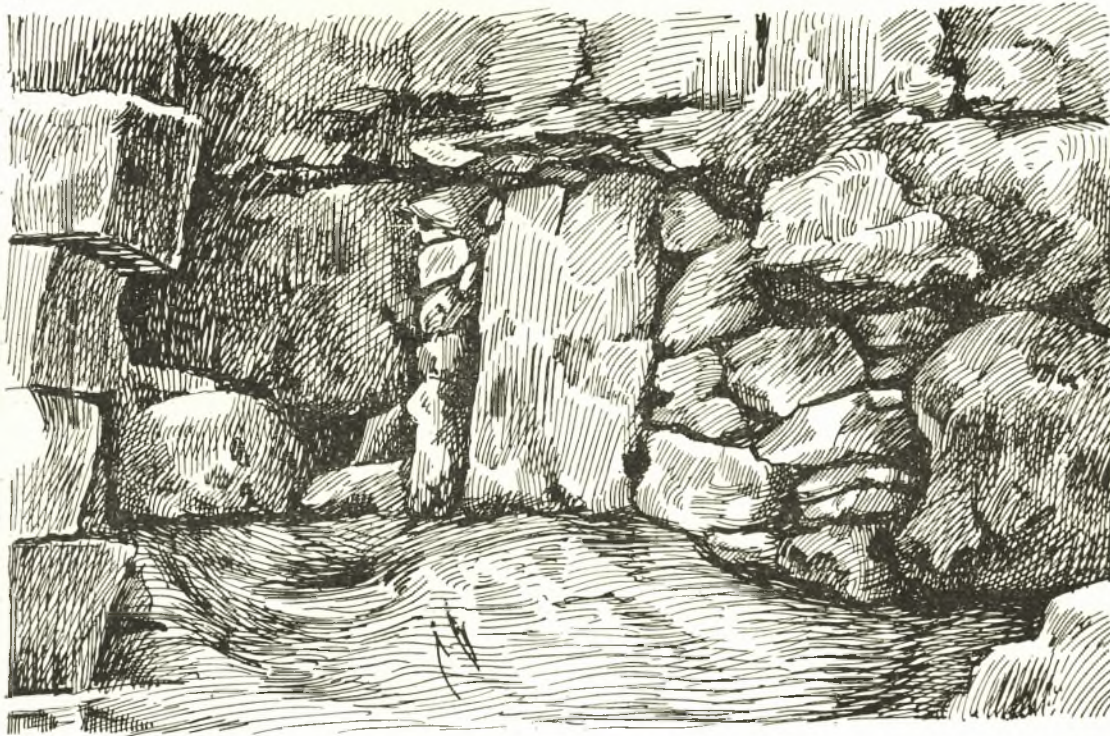
Ἡ ἄλλη φράσις τῆς αὐτῆς ἐπιγραφῆς ἐν στ. 4 ἐ.: καὶ τὸ ἱερὸν θυρῶσα | καθ' ὅ τι ἄν Καλλικράτες χτυγγράρσει | ἀναφέρεται εἰς τὸ ὄλον τέμενος μετὰ τοῦ προηγούμενου οἴκου καὶ τοῦ βωμοῦ, ἡ ἐντὸς τοῦ ὁποίου λατρεία φαίνεται ὅτι εἶχε παραμεληθῆ μετὰ τὴν καταστροφὴν τὴν ἐπὶ τῶν Μηδικῶν, διὸ καὶ πλὴν τῆς θυρώσεως τοῦ τέμενους ἀποφασίζεται ἐκεῖ ἐν στ. 2 ἐ. τει | Ἀθηναῖαι τει Νίκει ἱέρσαν ἢ ἄ[ν ἀστὲ ἔχσ ἀστῶν εἶ;] ἔχσ Ἀθηναῖον ἀπάντ[ον | καταστῆσ]αι.

Ὁ WELTER ΑΑ αὐτ. 12 φρονεῖ ὅτι αἰτία τῆς ἰδρύσεως τῆς λατρείας τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης δὲν εἶναι πολεμική, ἀλλὰ ἀγωνιστική, συνδεομένη πρὸς τὰς νίκας τῶν Παναθηναίων καὶ πρὸς αὐτὴν τὴν ἴδρυσιν τούτων περὶ τὸ 550. Ὅτι ἡ λατρεία ὅμως τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης γίνεται λατρεία τῆς πόλεως μόλις περὶ τὰ μέσα τοῦ 5^{ου} αἰῶνος (IG I² 84), δὲν εἶναι πιθανόν, διότι πιθανώτερον εἶναι, μετὰ τὰ νεώτατα εὐρήματα, ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ IG I² 24 ἀναφέρεται εἰς ἀναζωογόνησιν τοῦ τε ἱεροῦ καὶ τῆς ἀρχαίας λατρείας, τῆς ὁποίας ἡ παναρχαία φάσις εἶναι ἡ ἐσχάρα, ἡ ἔπειτα ἐξαρθεῖσα ὑπὸ τοῦ Πεισιστράτου διὰ τῆς ἀνεγέρσεως τοῦ «οἴκου».

Τὰ ὑπὸ τὸν νῦν σφζόμενον ναὸν τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης εὐρεθέντα πολύτιμα λείψανα καθιστῶσι σαφεστέρην τὴν ἔννοιαν τῆς ἐπιγραφῆς ὡς πρὸς τὸ «ἱερὸν» τῆς θεᾶς. Ἄξιον δὲ προσοχῆς εἶναι τὸ πραγματικὸν γεγονός ὅτι, ὡς ἐκ τοῦ τοπογραφικοῦ δια-

γράμματος τοῦ Μπαλάνου ἐμφαίνεται, ὁ οἶκος καὶ ὁ βωμὸς αὐτοῦ μικρόν τι ἀποκλίνοντες πρὸς Ν δὲν εἶναι ἀπίθανον ὅτι ἐν τούτῳ ἑνθμίζονται πρὸς τὸ Πεισιστράτειον Πρόπυλον καὶ τὴν εἰς αὐτὸ ἄγουσαν πομπικὴν ὁδόν, μολονότι τοῦτο δὲν εἶναι σαφῶς ἀναγκαῖον. Πάντως ὅμως ὁ πύργος ἦτο, κατὰ τὴν ὀρθὴν παρατήρησιν τοῦ G. WELTER ΑΑ αὐτ. 7 ἐ., ὁ φρουρὸς τῆς Μυκηναϊκῆς εἰσόδου εἰς τὴν Ἀκρόπολιν, ὅπως ἐν Τίρυνθι καὶ Αἰγίνῃ.

Ὅτι δὲ ὡς χθονίαν ἤσθάνοντο τὴν Ἀθηνᾶν Νίκην καὶ οἱ Ἀθηναῖοι τοῦ 5^{ου} π.Χ. αἰῶνος δεῖκνυει πρὸς τοῖς εἰρημένοις καὶ ἡ ἀνωτέρω (σ. 104) μνημονευθεῖσα λήκυθος

Εἰκ. 4. Ἡ κατάστασις τῶν ὀπισθεν τῶν Δ. ἀνοιγμάτων κογχῶν.

τοῦ Βρεττανικοῦ μουσείου, ἡ παρέχουσα τὴν κρανοφοροῦσαν Ἀθηνᾶν ἐν προτομῇ ἦτοι ἐξερχομένην ἐκ τῆς γῆς καὶ κρατοῦσαν ῥόαν. Ὁ Buschor Sitz. Ber. bayr. Akad. 1937, Feldmäuse σ. 7, ἀριθμῶν τοιαύτας προτομὰς θεῶν καὶ ἀμφιβάλλων, ἀν πρόκειται περὶ παραστάσεων «ἀνόδου» χθονίων θεοτήτων, ἐλησμόνησε τὴν λήκυθον τοῦ Βρεττανικοῦ μουσείου, ἡ ὁποία διὰ τὴν ῥόαν ἀσφαλῶς δηλοῖ ἄνοδον τῆς χθονίας θεᾶς. Χθονίαν Ἀθηνᾶν ἐν προτομῇ ἔχομεν καὶ ἐπὶ τῆς μελανόμορφου ληκύθου τῆς Δρέσδης παρὰ HASPELS Attic Blackfigured Lekythoi πίν. 45, 2 σελ. 148 157² 257. Ὅτι αἱ ἐκατέρωθεν παριστώμεναι γλαῦκες εἶναι δηλωτικαὶ τῆς χθονίας φύσεως τῆς ἐν προτομῇ θεᾶς ὀρθῶς παρατηρεῖ ἡ HASPELS αὐτ. σ. 51 σημ. 5.

Χαρακτηριστικὴ τῆς χθονίας φύσεως τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης εἶναι καὶ ἡ παρουσία

ὄφρα ἐπὶ τοῦ ἀναγλύφου Arch. Anz. 1894, 171 (P. HERRMANN). Ὁ KÜSTER Die Schlange in der griech. Kunst u. Religion (1913), 117 ἐρμηνεύει, ἥκιστα πιθανῶς, τὴν σύνδεσιν τοῦ ὄφρα μετὰ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης ἐκ τῆς φθοροποιοῦ εἰς τὸν ἐχθρὸν καὶ φόβον ἐμποιούσης σημασίας τοῦ ὄφρα. Πρβ. FRÖHNER Notice sculpt. ant. Louvre ἀρ. 486, βιβλιογραφία περὶ τοῦ ἐν τῷ Λούβρῳ ὁμοίου.

Ἄλλὰ παρὰ τὴν χθονίαν φύσιν τῆς λατρείας τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης ὅτι ὁ ὄλος πύργος ἦτο ἐστία χθονίας λατρείας ἀποδεικνύει ἄλλο σημεῖον ἐλθὼν καὶ πάλιν εἰς φῶς κατὰ τὴν ἀποσύνθεσιν τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ περιβλήματος τοῦ βράχου καὶ δὴ κατὰ τὰ δύο ὀρθογώνια ἀνοίγματα, τὰ ὅποια εἶναι καὶ αὐτὰ καθ' ἑαυτὰ σημαντικὰ διὰ τὴν ἔννοιαν τοῦ τόπου. Ὅπισθεν τῶν ἀνοιγμάτων τούτων ἀπεκαλύφθησαν ἐκ νέου αἱ δύο συνεχόμενοι, ἀλλὰ διαφόρων διαστάσεων κόγχαι (JUDEICH Topogr. αὐτ. ΑΕ 1937, 789 ἔ. 791 εἰκ. 20, ἐνταῦθα εἰκ. 4 κατὰ σχεδιογράφημα τοῦ κ. Παπαηλιοπούλου), παρὰ τὴν ἐτέραν δὲ τούτων ἡ ἐπιφάνεια τοῦ βράχου ἦτο κεκαυμένη καὶ εὐρέθη ἐκεῖ καὶ τεμάχιον ἀγγείου κεκαυμένον, μάρτυρες ἀμφότερα τελουμένης ποτὲ ἐκεῖ λατρείας. Τὰ ἐνδεικτικὰ τοῦ πράγματος λείψανα θὰ ἦσαν ἴσως περισσότερα, ἐὰν δὲν εἶχε μεσολαμβάνσει ἡ ἐν ἔτει 1866 ἐπισκευὴ καὶ ὑποστήριξις ἡ ταράξασα τὴν ἀρχαίαν πραγματικὴν κατάστασιν (ΑΕ αὐτ. 790 σημ. 1).

Ἄλλὰ καὶ τὰ δύο ὀρθογώνια ἀνοίγματα, τὰ ὅποια εἶναι ἀρχαῖα καὶ συνδέονται ἀναμφισβητήτως πρὸς τὰς ὀπισθεν αὐτῶν δύο κόγχας, εἶναι ἀψευδῆ μαρτύρια τῆς ἐκεῖ χθονίας λατρείας, ἄγνωστον τίνος, προστίθενται δὲ εἰς τὰ ἤδη γνωστὰ παραδείγματα περὶ τῆς σημασίας τῶν τοιούτων παραθύρων ἢ ὀπῶν.

Εἰς ταῦτα ἀνάγκη νὰ προσθέσωμεν τὴν λατείαν τῆς Ἑκάτης ἢ Ἀρτέμιδος Ἐπιपुरγιδίας ἢ Ἀρτέμιδος Ἑκάτης ἢ Ἑκάτης Προπυλαίας ἢ Ἀρτέμιδος Φωσφόρου, τῆς ὁποίας τὸν τόπον φαίνεται ὅτι ἀπεκάλυψεν ὁ Welter παρὰ τὸν ἐξωτερικὸν τοῖχον τῆς νοτίας πτέρυγος τῶν Προπυλαίων τῷ 1923 (ΑΘΗ. ΜΙΤΤ. 1923 πίν. IV. JUDEICH Topogr. 224^{1. 2}).

Ὁ ὄλος πύργος ἄρα ἔχει χθόνιον χαρακτῆρα ἀπηχῶν τὴν παναρχαίαν Ἑλληνικὴν πίστιν εἰς τὴν Μητέρα Γῆν, τὴν μυστηριώδη πηγὴν τῆς γενέσεως καθ' ὅλου, διὰ τοῦτο δὲ καὶ «πρωτόμαντιν γαῖαν» καλουμένην καὶ Φύσιν ὡς φύουσαν πάντα τὰ θαυμάσια, καὶ Θέμιν ὡς φορέα καὶ γεννήτριαν τῶν ἐπ' αὐτῆς ἐν θαυμαστῇ τάξει καὶ κόσμῳ ἀναδιδόμενων, διὰ τοῦτο δὲ καὶ ἀφετηρίαν τῆς ιδέας τῆς δικαιοσύνης καὶ ἄλλων «πολλῶν ὀνομάτων μορφῆν μίαν».

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Π. ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ